

A Study on the Sources of the Letters attributed to Imam Hassan al-‘Askarī (PBUH)

Mohammad Zare Bushehri[✉]

Assistant Professor, Department of Islamic History, University of Religions and Denominations, Qom, Iran. m.zare@urd.ac.ir

Abstract

The Imams' letters are among the most important legacies of Imāmī Shi‘ism, and their study is significant from various perspectives. Although some scholars have collected these letters, their different dimensions have not yet been thoroughly analyzed. A proper examination of these letters depends first on identifying their sources, and then on studying their chains of transmission and textual content. This article, employing a descriptive method and drawing upon a range of early works, investigates the sources of Imam Hassan al-‘Askarī's letters. It seeks to answer two key questions on which sources and works from the past to the present have transmitted the letters; and what are the reliability, characteristics, and typologies of these sources, and in which centuries are these letters most frequently reflected. Imam al-‘Askarī (PBUH), due to the particular conditions of his time, was summoned from Medina to Iraq along with his father Imam al-Hādī (PBUH) in 234 A.H, under compulsion and surveillance in Sāmarrā', the ‘Abbāsīd capital (132–656 A.H). Following the martyrdom of his noble father in 254 A.H, his Imamate—lasting only six years—began at the age of twenty-two. Until his martyrdom in 260 A.H, Imam al-‘Askarī (PBUH) lived under the governance of three ‘Abbāsīd caliphs. In addition to the crucial task of preparing the ground for the occultation of his son, Imam al-Mahdī (PBUH), he also considered the doctrinal and social needs of the community. Given the restrictions imposed on him, his main means of communication with his followers was through the letters. Despite the brevity of his Imamate, 130 letters in seven thematic areas—tawḥīd (monotheism), imamate, miracles and extraordinary reports, jurisprudence, supplication, exhortations, and overstatement—have been transmitted in various sources. In Makātib al-A‘imma, Aḥmadī Miyānjī reported 138 letters attributed to Imam al-‘Askarī (PBUH); however, in the author's view, nine of these do not qualify as letters, and one contains two separate letters; so, 130 letters are totally accurate. The majority of these letters appear in ḥadīth collections, while others are preserved in works of history and biography, ethics, and

Cite this article: Zare Bushehri, m. (2025). A study on the sources of the letters attributed to imam hassan al-‘askarī (pbuh). *History of Islam*, 26(2), p. 53-82. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2024.68783.2381>

Received: 24 November 2024

Received in revised form: 20 January 2025

Accepted: 5 May 2025

Available online: 1 July 2025

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://pwq.bou.ac.ir/>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

rijāl. This study, based on volume six of *Makātib al-A'imma* by Ayatollah Aḥmadī Miyānjī (d. 1379 A.H), categorizes the sources of the letters into seven types: ḥadīth, sīrah, history, virtues and merits, rijāl, supplications and devotional practices, jurisprudence, and ethics. For the purpose of criticizing each source, the authors and their works are examined in light of biographical dictionaries (*kutub al-rijāl*) and other relevant literature in order to determine the reliability of each letter. The frequency of letters cited in various sources is also presented in tabular form. Additionally, other related works are surveyed, with attention to chronology, in order to ensure that the repeated letters are not counted twice. This analysis demonstrates that the transmitting the sources of these letters are, for the most part, reliable and worthy of scholarly reference. The majority of the letters are found in the Shi'i ḥadīth and historical-sīrah sources of the fourth-century. About 71 letters are reported in the works of the fourth-century, 66 of them are preserved in three of the Four Books of Shi'ism (*al-Kāfi*, *Tahdhīb*, and *Man Lā Yaḥḍar al-Faqīh*), which greatly enhances their authenticity and significance. The additional nine letters are cited from other writings of the compilers of the Four Books. Some letters appear in later sources such as *Bihār al-Anwār* and *Madīnat al-Ma'ājiz*, which are of lower rank in terms of reliability. A single report is found in *Hidāyat al-Kubrā* by Hussain ibn Ḥamdān Khaṣībī; if this work is attributed to his earlier, pre-exaggeration phase, its authenticity is not in doubt. Eight letters are transmitted in *Ithbāt al-Waṣiya* and *Dalā'il al-Imāmah*, though the disputed authorship of these two works requires greater caution in evaluating their reliability. In conclusion, this study finds that the majority of the letters attributed to Imam Hassan al-'Askarī (PBUH) are preserved in credible sources.

Keywords: Imam Hassan al-'Askarī (PBUH), letters, history of the Ahl al-Bayt (PBUT), Shiite written heritage, authentication of traditions.

دراسة مصادر رسائل الإمام الحسن العسكري (ع)

محمد زارع بوشهري

أستاذ مساعد، قسم تاريخ الإسلام، جامعة الأديان والمذاهب، قم، إيران. m.zare@urd.ac.ir

المخلص

تُعد رسائل الأئمة (ع) من أهم موروّثات التشيع الإمامي، ويكتسب تناولها أهمية من جوانب متعددة. وقد جمع بعض المؤلفين هذه الرسائل، إلا أن تحليل أبعادها المختلفة لم يُؤخذ على محمل الجد حتى الآن. إن دراسة هذه الرسائل تتطلب التعرف على مصادرّها، ثم دراسة وثائقها ونصوصها. تهدف هذه المقالة إلى دراسة مصادر رسائل الإمام الحسن العسكري (ع)، مستخدمةً منهجاً وصفيّاً، وبالرجوع إلى مؤلفات سابقة متنوعة. وتهدف إلى الإجابة على السؤال التالي: ما هي المصادر والمؤلفات السابقة التي روت رسائل الإمام الحسن العسكري (ع)، وما هي مصداقيتها وخصائصها وأنواعها، وفي أي قرن انعكست هذه الرسائل بشكل أوضح؟ نظراً لظروف عصره الخاصة، استدعى الإمام الحسن العسكري (ع) قسراً من المدينة المنورة إلى العراق منذ طفولته مع والده الإمام الهادي (ع) عام ۲۳۴ هـ، ووضِع تحت المراقبة في سامراء، عاصمة العباسيين (۱۳۲-۶۵۶ هـ). بعد استشهاد والده الجليل عام ۲۵۴ هـ، بدأت إمامة الإمام الحسن العسكري (ع) التي استمرت ست سنوات، وهي أقصر إمامة بين الأئمة المعصومين، وهو في الثانية والعشرين من عمره. عاش الإمام العسكري (ع) مع ثلاثة من خلفاء بني العباس حتى استشهاد عام ۲۶۰ هـ وإلى جانب مهمته المهمة في التخطيط والإعداد لغيبه ابنه الجليل الإمام المهدي (ع)، اهتم أيضاً بالمصالح العقائدية والاجتماعية للمجتمع. كان التواصل مع الشيعة عبر الرسائل من أهم وسائل الإمام (ع)، نظراً للقيود المذكورة آنفاً. ولذلك، ونظراً لقصر إمامته، فقد رُويت عنه ۱۳۰ رسالة في مصادر مختلفة، تناولت سبعة مواضيع: التوحيد، والإمامة، والعجائب والغرائب، والفقه، والدعاء، والمواعظ، والمبالغة. ذكر أحمد بن ميانجي في كتابه "مكاتب الأئمة" ۱۳۸ رسالة موجهة إلى الإمام (ع). ويرى المؤلف أن تسعة من هذه الرسائل ليست حروفاً، وأن حروفاً واحداً منها يحتوي على حرفين. وبالتالي، فإن ۱۳۰ حرفاً صحيحة. وتحتوي كتب الحديث على أكبر عدد من الحروف. كما وردت بعض الرسائل في كتب التاريخ والسيرة والأخلاق والأنساب. في هذه المقالة، استناداً إلى المجلد السادس من كتاب "مكاتب الأئمة" لآية الله أحمد بن ميانجي (م ۱۳۷۹ الشمسي)، قُسمت مصادر الرسائل إلى سبعة أنواع حسب المواضيع: الحديث، السيرة والتاريخ، الفضائل والمناقب، الرجال والأدعية والأعمال، الفقه والأخلاق. ولتقييم مصداقية كل مصدر، دُرست شخصية المؤلف ومؤلفاته بالرجوع إلى كتب الرجال وغيرها، وذلك لتوضيح مدى مصداقية الرسالة. نسبة وفرة الرسائل في الكتب المختلفة قد ذُكرت في جدول. كما تُدرس هذه المقالة أعمالاً أخرى متعلقة بالرسائل، لا سيما من خلال مراعاة تسلسلها وتأخرها، لضمان عدم تكرارها. وبدراسة مصادر الرسائل وتصنيفها، اتضح أن المصادر التي استشهدت بها موثوقة وجديرة بالاستشهاد، وأن معظم الرسائل المذكورة في مصادر الحديث والتاريخ الشيعة، وفي سيرة أهل البيت (ع) في القرن الرابع الهجري. وبالطبع فإن هذا الادعاء لا يعني

استناداً إلى هذه المقالة: زارع بوشهري، محمد (۲۰۲۵). دراسة مصادر رسائل الإمام الحسن العسكري (ع). تاريخ الإسلام، ۲۶(۲)، ص ۵۳-۸۲.

https://doi.org/10.22081/HIQ.2024.68783.2381

https://pwq.bou.ac.ir/

الناشر: جامعة باقر العلوم (ع)

نوع المقالة: بحثية

نقل أقوال الإمام (ع) حرفياً. فقد نقلت كتب من القرن الرابع ٧١ رسالة واحدة، ومن هذه الرسائل نقلت ٦٦ رسالة في ثلاثة كتب من كتب الشيعة الأربعة (الكافي، التهذيب، ومن لا يحضره الفقيه)، مما يزيد من مصداقية هذه الرسائل وأهميتها. كما نقلت ٩ رسائل من كتب أخرى لمؤلفي الكتب الأربعة، وهو أمر مهم. نُقل عن بعض الرسائل مصادر لاحقة، مثل بحار الأنوار ومدينة المعجز، وهي أقل موثوقية. كما وردت رواية من كتاب الهداية الكبرى لحسين بن حمدان الخصيبي، وإذا اعتبرنا هذا العمل من عصر ثباته قبل الغلو، فلا شك في موثوقيته. كما ذُكرت ثمانية رسائل من كتابي إثبات الوصية وإثبات الإمامة، وكلاهما محل نزاع، وينبغي بحث مدى صحتها بمزيد من التدقيق والدقة. وخلاصة هذا البحث، بعد دراسة مصادر رسائل الإمام الحسن العسكري (ع) وتحديدها، أن معظمها موثوق.

الكلمات المفتاحية: الإمام الحسن العسكري (ع)، الرسالة، تاريخ أهل البيت (ع)، التراث المكتوب الشيعي، التحقق من صحة الروايات.

بررسی منابع نامه‌های امام حسن عسکری (ع)

محمد زارع بوشهری

استادیار، گروه تاریخ اسلام، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران. m.zare@urd.ac.ir

چکیده

نامه‌های ائمه (ع)، یکی از موارث مهم تشیع امامی است که پرداختن به آنها، از جهات مختلف حایز اهمیت است. برخی از نویسندگان به گردآوری این نامه‌ها پرداخته‌اند؛ ولی تحلیل ابعاد مختلف آنها تاکنون به صورت جدی مورد توجه واقع نشده است. بررسی این نامه‌ها منوط به شناخت منابع، و سپس بررسی اسناد و متن آنهاست. این نوشتار با هدف بررسی منابع نامه‌های امام حسن عسکری (ع) و با بهره‌گیری از روش وصفی و مراجعه به آثار مختلف متقدم سامان یافته است و عهده‌دار پاسخگویی به این پرسش است که از یک سو چه منابع و آثاری از گذشته تاکنون نامه‌های امام حسن عسکری (ع) را نقل کرده‌اند و از سوی دیگر، میزان اعتبار، ویژگی‌ها و گونه‌های این منابع چیست و بازتاب این نامه‌ها در منابع کدام قرن بیشتر است؟ امام حسن عسکری (ع) با توجه به شرایط خاص عصر خود و از سنین کودکی به همراه پدرش امام هادی (ع) در سال ۲۳۴ ق به اجبار از مدینه به عراق فراخوانده شد و در سامرا پایتخت آن روز عباسیان (۱۳۲-۶۵۶ ق)، تحت نظر قرار گرفت. پس از شهادت پدر بزرگوارش در سال ۲۵۴ هجری قمری، دوران ۶ ساله امامت امام حسن عسکری (ع) که کوتاه‌ترین دوران امامت در بین امامان معصوم بود، در سن ۲۲ سالگی آغاز شد. امام عسکری (ع) تا زمان شهادت، یعنی سال ۲۶۰ هجری قمری، با سه تن از خلفای عباسی هم‌زمان بود. آن حضرت علاوه بر وظیفه مهم برنامه‌ریزی و زمینه‌چینی برای غیبت فرزند بزرگوارش امام مهدی (ع)، به مصالح عقیدتی و اجتماعی جامعه نیز می‌پرداخت. مهم‌ترین راه ارتباطی امام (ع) با شیعیان به دلیل محدودیت پیش گفته، از طریق نامه‌نگاری بود و به همین دلیل، با کوتاه بودن ایام امامت، از ایشان ۱۳۰ نامه در هفت محور: توحید، امامت، کرامات و غرائب، فقهی، دعا، مواعظ و غلو در منابع مختلف نقل شده است. احمدی میانجی در کتاب «مکاتیب الائمة» ۱۳۸ نامه برای امام (ع) ذکر کرده است که به نظر نگارنده، ۹ مورد ذکر شده نامه نیست و یک مورد هم دربردارنده دو نامه است. بنابراین، ۱۳۰ نامه صحیح است. کتب حدیثی، بیشترین نامه‌ها را دربردارند. برخی نامه‌ها نیز در کتب تاریخ و سیره، اخلاقی و رجالی آمده است. در این مقاله، با تکیه بر جلد ششم کتاب «مکاتیب الائمة» اثر آیت‌الله احمدی میانجی (م. ۱۳۷۹)، منابع نامه‌ها با توجه به موضوعات به هفت گونه: حدیث، سیره و تاریخ، فضایل و مناقب، رجال، ادعیه و اعمال، فقهی و اخلاق، دسته‌بندی شده است. سپس، برای اعتبارسنجی هر منبع، با مراجعه به کتب رجالی و سایر آثار، شخصیت مؤلف و نیز اثر وی بررسی شده است؛ تا از این طریق، میزان اعتبار نامه روشن شود. میزان فراوانی نامه‌ها در کتب مختلف، در یک جدول آورده شده است. همچنین در این مقاله، دیگر آثار مرتبط با نامه‌ها، به‌ویژه با رعایت تقدم و تأخر

استاد به این مقاله: زارع بوشهری، محمد (۱۴۰۴). بررسی منابع نامه‌های امام حسن عسکری (ع). تاریخ اسلام، ۲۶(۲)، ص ۸۳-۱۰۲.

<https://doi.org/10.22081/HIQ.2024.68783.2381>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۴ ؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۱۱/۰۱ ؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۳ ؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۴/۱۰

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

آنها مورد بررسی قرار گرفته تا نسبت به عدم تکرار نامه اطمینان حاصل گردد. با بررسی و دسته‌بندی منابع نامه‌ها روشن شد که منابع نقل‌کننده نامه‌ها، دارای اعتبار و شایسته استناد است و نیز بیشتر نامه‌ها در منابع شیعی حدیثی و تاریخی و سیره اهل بیت (ع) قرن چهارم آمده است. البته این ادعا به معنای نقل عین عبارت امام (ع) نیست. ۷۱ یک نامه را آثار قرن چهارم نقل کرده‌اند و از این میان، ۶۶ نامه در سه کتاب از کتب اربعه شیعه (کافی، تهذیب و من لایحضر الفقیه) نقل شده است که این امر، بر اعتبار و اهمیت این نامه‌ها می‌افزاید. ۹ نامه نیز از سایر تألیفات مؤلفان کتب اربعه نقل شده است که حایز اهمیت است. برخی نامه‌ها از منابع متأخر مانند بحار الأنوار و مدینه المعاجز نقل شده است که از حیث اعتبار، در رتبه بعدی قرار دارند. یک روایت نیز از هدایة الکبری نوشته حسین بن همدان خصیبه نقل شده است که اگر این اثر را مربوط به دوره استقامت او و پیش از غلو بدانیم، تردیدی در باره اعتبار آن وجود نخواهد داشت. از اثبات الوصیة و دلایل الامامة که مؤلفان هر دو اثر مورد اختلاف است نیز ۸ نامه نقل شده است که پیرامون این نامه‌ها، باید با تأمل و دقت بیشتری در خصوص میزان اعتبارشان سخن گفت. در مجموع، حاصل این پژوهش پس از بررسی و شناخت منابع نامه‌های امام حسن عسکری (ع)، این است که بیشتر نامه‌ها دارای منابع معتبر می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: امام حسن عسکری (ع)، نامه، تاریخ اهل بیت (ع)، میراث مکتوب شیعی، اعتبارسنجی روایات.

۱. مقدمه

امام حسن عسکری (ع) با توجه به شرایط خاص آن عصر و از سنین کودکی که پدرش امام هادی (ع) در سال ۲۳۴ ق^۱ به اجبار از مدینه به عراق فراخوانده شد،^۲ در سامرا پایتخت آن روز عباسیان (۱۳۲-۶۵۶ ق)، تحت نظر قرار گرفت. پس از شهادت پدر بزرگوارش در سال ۲۵۴ هجری قمری، دوران ۶ ساله امامت امام حسن عسکری (ع)، در سن ۲۲ سالگی آغاز شد^۳ که کوتاه‌ترین دوران امامت در بین امامان معصوم بود و تا زمان شهادت آن حضرت، یعنی سال ۲۶۰ هجری قمری،^۴ با سه تن از خلفای عباسی هم‌زمان بود. آن حضرت علاوه بر وظیفه مهم برنامه‌ریزی و زمینه‌چینی برای غیبت فرزند بزرگوارش امام مهدی (ع)، می‌بایست به مصالح عقیدتی و اجتماعی جامعه نیز پردازد. مهم‌ترین راه ارتباطی امام (ع) با شیعیان، به دلیل محدودیت پیش گفته، از طریق نامه‌نگاری بوده است. از ایشان ۱۳۰ نامه در هفت محور توحید، امامت، کرامات و غرائب، فقهی، دعا، مواعظ و غلو، در منابع مختلف نقل شده است.^۵ کتب حدیثی، بیشترین نامه‌ها را در بر دارند؛ برخی نامه‌ها نیز در کتب تاریخ و سیره، اخلاقی و رجالی آمده است؛ در این مقاله، با تکیه بر جلد ششم کتاب «مکاتیب الاثمه» آیت‌الله احمدی میانجی (م. ۱۳۷۹)، منابع نامه‌ها با توجه به موضوعات به هفت‌گونه: کتب حدیث، سیره و تاریخ، فضایل و مناقب، رجال، ادعیه و اعمال، فقهی و اخلاق دسته‌بندی شده است. سپس، برای اعتبارسنجی هر منبع، با مراجعه به کتب رجالی و سایر آثار، شخصیت مؤلف و نیز اثر وی بررسی شده، و بر اساس آن، میزان اعتبار نامه روشن شده است. میزان فراوانی نامه‌ها در کتب مختلف، در جدول پیوستی ذکر گردیده است. علاوه بر آن، سایر آثاری نیز که در خصوص نامه‌های ائمه نوشته شده، بررسی شد تا در نقل کامل نامه‌ها، و نیز به معیار بودن منابع متقدم در نقل نامه‌ها و مقایسه با منابع متأخر نسبت به عدم تکرار نامه اطمینان حاصل گردد.

۲. مفهوم‌شناسی منبع

منبع، در پژوهش تاریخی به آن دسته از آثار مکتوب گفته می‌شود که با موضوع اثر، هم‌زمانی و یا فاصله اندکی داشته باشد و داده‌های اولیه را درباره وقایع تاریخی در اختیار قرار دهد؛ به دیگر سخن، زمانی که

۱. طبری، *تاریخ الامم والملوک* (تاریخ طبری)، ج ۷، ص ۵۱۹. در برخی منابع، این جابه‌جایی، سال ۲۳۶ و نیز ۲۳۳ ق ذکر شده است (ر.ک: مسعودی، *اثبات الوصیة*، ص ۲۵۹؛ نوبختی، *فرق الشیعة*، ص ۹۲).

۲. طوسی، *امالی*، ص ۱-۲.

۳. مفید، *الارشاد*، ص ۳۳۵؛ ابن شهر آشوب، *مناقب*، ج ۳، ص ۵۲۳.

۴. کلینی، *کافی*، ج ۱، ص ۵۰۳؛ مفید، *الارشاد*، ج ۲، ص ۳۱۴ و ۳۳۶؛ طوسی، *تهذیب*، ج ۶، ص ۹۲؛ همان، ج ۷، ص ۳۶۶.

۵. احمدی میانجی در کتاب *مکاتیب الاثمه*، ۱۳۸ نامه برای امام (ع) ذکر کرده است که به نظر نگارنده، ۹ مورد ذکر شده نامه نیست و یک مورد هم دربردارنده دو نامه است. بنابراین، ۱۳۰ نامه صحیح است (ر.ک: احمدی میانجی، *مکاتیب الاثمه*، ج ۶، ص ۲۵۰-۴۳۱).

گزارش و حادثه تاریخی از نظر زمانی فاصله زیادی با یکدیگر نداشته باشند و به صورت منسجم تنظیم شده باشد، منبع تاریخی گفته می‌شود.^۱

۳. پیشینه پژوهش

بررسی منابع احادیث و روایات، مورد اهتمام پژوهشگران بوده است که می‌توان به برخی اشاره نمود؛ از جمله: «بررسی منابع شیخ مفید در باب دوازدهم/ارشاد» توسط آقای مصطفی صادقی و مهدی نورمحمدی،^۲ نقد و بررسی منابع سیره نبوی، اثر رسول جعفریان،^۳ «بررسی منابع تاریخی ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه»، علی اکبر فراتی و محسن رفعت،^۴ و نیز آقای منصور داداش‌نژاد در مقاله‌ای به «بررسی منابع و محتوای نامه امام صادق (ع) به نجاشی»^۵ پرداخته‌اند که هر دو مقاله، صرفاً به بررسی یک نامه پرداخته و همه نامه‌ها و منابع آنها مورد نظر ایشان نبوده است؛ ولی در عین حال، پیشینه مناسبی برای مقاله حاضر است. نوشتار پیش رو، در نوع خود جدید و از این جهت که منابع نامه‌های یک امام پرداخته و آن را واکاوی نموده و گونه‌های مختلف منابع را معرفی نموده، فاقد پیشینه مشابه است. منابعی که نامه‌های امام حسن عسکری (ع) در آنها انعکاس یافته را می‌توان اینگونه دسته‌بندی نمود:

■ الف. کتب حدیثی

□ ۱/ الکافی، نوشته محمد بن یعقوب کلینی (م. ۳۲۹ق)

شخصیت مؤلف و اهمیت اثر: دانشمندان رجال، کلینی را مورد اعتمادترین، دقیق‌ترین در ثبت و ضبط احادیث، بلندمرتبه، آگاه به روایات و دارای مصنفات یاد نموده‌اند.^۶ در نگاه عامه، کلینی از بزرگان و فقهای شیعه دیده شده است.^۷ کتاب کافی در مدت بیست سال تصنیف و تحریر شده است؛ از کتب اربعه حدیثی شیعه است و سبک کتب جامع را دارد؛ به این معنا که همه شاخه‌های معارف اسلامی در آن مورد توجه قرار گرفته است.^۸ از برترین کتب شیعه که دارای فایده‌های بسیار است.^۹ در امامیه کتابی در

۱. حضرتی، روشن پژوهش در تاریخ‌شناسی، ص ۱۰۴.

۲. صادقی و نورمحمدی، بررسی منابع شیخ مفید در باب دوازدهم/ارشاد، ص ۲۹-۴۱.

۳. جعفریان و دیگران، نقد و بررسی منابع سیره نبوی، ۱۳۷۸.

۴. فراتی و رفعت، بررسی منابع تاریخی ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه، ۱۳۸۹.

۵. داداش‌نژاد، بررسی منابع و محتوای نامه امام صادق (ع) به نجاشی، ص ۸-۳۵.

۶. نجاشی، رجال، ص ۳۷۷؛ طوسی، رجال، ص ۴۳۹.

۷. محمد بن احمد ذهبی، تاریخ الإسلام ووفیات المشاهیر، ج ۲۴، ص ۲۵۰.

۸. پاکتچی، تاریخ حدیث، ص ۱۶۹-۱۷۰.

۹. مفید، تصحیح الاعتقادات الإمامیه، ص ۷۰.

حدیث هم‌پایه کافی نوشته نشده است^۱ و کتابی بی‌مانند و با عنوان «الجامع الکبیر لاحادیث أئمة الهدی» خوانده شده و شامل مجموعه‌ای از احادیث است که در کتاب‌های دیگر دیده نمی‌شود.^۲

نامه‌های امام (ع) در کافی: کلینی در کافی ۴۲ نامه در ۴ محور از امام (ع) نقل می‌کند:

۱) **توحید (۲ نامه):** نفی رؤیت^۳ و نهی از توصیف خداوند به غیر از آنچه با آن خود را توصیف کرده است؛^۴

۲) **امامت (۴ نامه):** علم امام،^۵ اخبار از جانشین خود،^۶ عدم تسلط شیطان بر ائمه^۷ و معنای حدیث «أمرنا صعبٌ مستصعب»^۸؛

۳) **کرامت و کردارهای شگفت‌آور (۱۰ نامه):** معنای الولیجه،^۹ اخبار از کوتاه بودن عمر معتمد عباسی (م. ۲۷۹ق) و قتلش با خواری و ذلت،^{۱۰} خبر از وقوع حادثه‌ای بعد از بیست روز،^{۱۱} خبر از قتل فرد ظالم،^{۱۲} پرداخت صد دینار به ابوهاشم جعفری قبل از درخواست وی از امام (ع)،^{۱۳} علم غیب،^{۱۴} خبر فوت فرزند محمد بن الحسن الشَّموْن،^{۱۵} آسیب نرسیدن به ابی‌علی المطهر،^{۱۶} نهی از خرید کنیز به دلیل جنون و کوتاهی عمرش،^{۱۷} خبر فوت فرزند؛^{۱۸}

۱. ر.ک: مجلسی، بحار الأنوار، ج ۱۰۷، ص ۱۹۰.

۲. ر.ک: محقق کرکی، طریق استنباط الاحکام الشرعیه، ج ۳، ص ۴۷؛ مجلسی، بحار الأنوار، ج ۱۰۸، ص ۴۷، ۶۲، ۷۵-۷۶.

۳. همان، ج ۱۱۰، ص ۱۸.

۴. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۹۵.

۵. همان، ص ۱۰۳، ح ۱۰.

۶. همان، ص ۵۰۹، ح ۱۳.

۷. همان، ص ۳۲۸.

۸. همان، ص ۵۰۸، ح ۱۲.

۹. همان، ص ۴۰۱، ح ۴.

۱۰. همان، ص ۵۰۸، ح ۹.

۱۱. همان، ص ۵۱۰، ح ۱۶.

۱۲. همان، ص ۵۰۶، ح ۲.

۱۳. همان، ص ۵۱۳، ح ۲۵.

۱۴. همان، ص ۵۰۸، ح ۱۰.

۱۵. همان، ح ۷.

۱۶. همان، ص ۵۱۰، ح ۱۷.

۱۷. همان، ص ۵۰۷، ح ۶.

۱۸. همان، ح ۶.

۱۹. همان، ص ۵۱۱، ح ۱۸.

۴) **فقهی (۲۶ نامه):** طهارت: ختنه کردن،^۱ مقدار آب برای غسل میت،^۲ نماز در لباس حریر،^۳ نماز نوافل رمضان،^۴ روزه قضای رمضان،^۵ نیابت در حج،^۶ حج،^۷ نهی از خرید با مال حرام،^۸ تجارت و کسب (۲ نامه)،^۹ ضرر رساندن،^{۱۰} دیون،^{۱۱} وقف،^{۱۲} وصیت (۳ نامه)،^{۱۳} ارث،^{۱۴} نکاح،^{۱۵} کفارات،^{۱۶} اطعمه و اشربه،^{۱۷} اشیای پیداشده،^{۱۸} قبول شهادت وصی میت با شاهی دیگر،^{۱۹} حدود (۲ نامه).^{۲۰}

□ (۲) تحف العقول عن آل الرسول، نوشته حسن بن علی بن حسین بن شعبه حرانی حلبی (م. ۳۸۱ ق).

شخصیت مؤلف و جایگاه اثر: ابن شعبه حرانی، از محدثان بزرگ شیعه است که روایات وی مورد استفاده مجموعه‌های بزرگ روایی مانند بحارالانوار و وسائل الشیعه و نیز مورد توجه علما و فقهای شیعه واقع شده است.^{۲۱} برخی از ایشان به عنوان فاضل و محدث بزرگوار یاد کرده‌اند: «شیخ ابو محمد حسن بن علی بن شعبه فاضل، محدث بزرگوار، کتاب تحف العقول عن آل رسول از آن اوست؛ کتابی زیبا، دارای فواید بسیار و مشهور است».^{۲۲}

۱. همان، ج ۶، ص ۳۵، ح ۳.
۲. همان، ج ۳، ص ۱۵۰، ح ۳.
۳. همان، ص ۳۹۹، ح ۱۰.
۴. همان، ج ۴، ص ۱۵۵، ح ۶.
۵. همان، ص ۱۲۴، ح ۵.
۶. همان، ص ۳۱۰، ح ۱.
۷. همان، ص ۳۱۰، ح ۲.
۸. همان، ج ۵، ص ۱۲۵، ح ۸.
۹. همان، ص ۱۸۱، ح ۳؛ ص ۲۳۹، ح ۹.
۱۰. همان، ص ۲۹۳، ح ۵.
۱۱. همان، ص ۳۰۷، ح ۱۴.
۱۲. همان، ج ۸، ص ۳۷، ح ۳۴.
۱۳. همان، ج ۷، ص ۴۶، ح ۲؛ همان، ص ۴۵، ح ۱-۲؛ ص ۴۶، ح ۱.
۱۴. همان، ص ۱۱۴، ح ۱۰.
۱۵. همان، ج ۵، ص ۴۴۷، ح ۱۸.
۱۶. همان، ج ۷، ص ۴۶۱، ح ۷.
۱۷. همان، ج ۶، ص ۳۲۴، ح ۱۰.
۱۸. همان، ج ۵، ص ۱۳۹، ح ۹.
۱۹. همان، ج ۷، ص ۳۹۴، ح ۳.
۲۰. همان، ص ۲۹۶، ح ۳؛ ص ۲۹۷، ح ۴.
۲۱. ابن شعبه حرانی، تحف العقول، مقدمه مصحح، ج ۱، ص پنج.
۲۲. عاملی، أمل الآمل، ج ۲، ص ۷۴.

کحاله از دانشمندان اهل سنت می نویسد: «حسن بن علی بن حسین بن شعبه حرانی حلبی، فقیه و محدث، *تحف العقول* از آثار اوست».^۱

نامه‌های امام (ع) در تحف العقول: یک نامه در موضوع امامت و تسلیم بودن در مقابل امام، در این اثر ذکر شده است که *اثبات الوصیه* نیز آن را نقل نموده است.^۲

□ (۳) من لا یحضره الفقیه، نوشته شیخ صدوق (م. ۳۸۱ ق)

شخصیت مؤلف و جایگاه اثر: نجاشی، شیخ صدوق را با وصف شیخ و بزرگ شیعه ستوده است و آورده است: ابوجعفر محمد بن علی بن موسی بن بابویه قمی (شیخ صدوق) ساکن شهر ری، شیخ و فقیه ما و بزرگ شیعه در خراسان. در سال ۳۵۵ ق وارد بغداد شد و بزرگان شیعه از او [حدیث] شنیدند؛ در حالی که او جوان و کم سن و سال بود.^۳ در آثار اهل سنت نیز از وی به عنوان رأس امامیه یاد شده است.^۴ من لا یحضره الفقیه، یکی از کتب اربعه شیعه است که در موضوع فقه و حلال و حرام و قوانین و مقررات شرع از تطهیر تا دیات نوشته شده است^۵ و پیوسته مورد توجه علمای شیعه بوده و در کتب روایی قرون بعد به این منبع استناد نموده‌اند.

نامه‌های امام (ع) در من لا یحضره الفقیه: در این کتاب، چهار نامه فقهی از امام عسکری (ع) نقل شده است که در موضوعات: نماز،^۶ حج،^۷ طلاق،^۸ قضاوت و شهادت^۹ است.

□ (۴) تهذیب الأحکام، نوشته ابوجعفر محمد بن حسن طوسی (م. ۴۶۰ ق)

شخصیت مؤلف و جایگاه اثر: دانشمندان رجال، از شیخ طوسی به عنوان دیدبان و دارای جایگاه رفیع نام برده‌اند او دارای جایگاه رفیع بین شیعیان، مورد اعتماد و بزرگوار است.^{۱۰} ذهبی (م. ۷۴۸ ق) نوشته است: «ابوجعفر طوسی، شیخ شیعه و صاحب تصنیفات است ... کلام و اصول را از شیخ مفید (م. ۴۱۳ ق) که بزرگ امامیه بود، فرا گرفت. وی ملازمت شیخ را اختیار نمود و به مقام بالا رسید».^{۱۱}

۱. کحاله، معجم المؤلفین، ج ۳، ص ۲۵۲.

۲. ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۴۸۶؛ مسعودی، اثبات الوصیه، ص ۲۶۱.

۳. نجاشی، رجال، ص ۳۸۹.

۴. محمد بن احمد ذهبی، سیر أعلام النبلاء، ج ۱۲، ص ۳۲۱.

۵. صدوق، من لا یحضره الفقیه، مقدمه مصحح.

۶. همان، ج ۱، ص ۲۶۳، ح ۸۱۱.

۷. همان، ج ۲، ص ۴۲۲، ح ۲۸۶۸.

۸. همان، ج ۳، ص ۴۰۹، ح ۴۷۶۰.

۹. همان، ص ۶۷، ح ۳۳۴۷.

۱۰. نجاشی، رجال، ص ۴۰۳.

۱۱. محمد بن احمد ذهبی، سیر أعلام النبلاء، ج ۱۸، ص ۳۳۴.

تهذیب الأحکام، از منابع چهارگانه حدیث و فقه شیعه است که بر مبنای شرح کتاب مقنعه، تألیف شیخ مفید (م. ۴۱۳ق) نگاشته شده است و دارای بیشترین احادیث فقهی نسبت به سایر کتب اربعه و از مهم‌ترین منابع استنباط فقهی شیعه به شمار می‌آید.

نامه‌های امام (ع) در تهذیب الأحکام: بیست نامه فقهی امام حسن عسکری (ع)، در این اثر مهم آمده است که عناوین آن چنین است: طهارت (۲ نامه) با موضوع: حمل جنازه و نماز بر آن^۱ و مس میت؛^۲ صلات (۳ نامه) با موضوع: لباس نمازگزار،^۳ صلات^۴ و نماز؛^۵ خمس (۲ نامه) با موضوع موارد وجوب؛^۶ ضمانت؛^۷ معاملات (۱۳ نامه) با موضوع: حلیت اجرت برای کسی که خودش را برای بدرقه قافله اجیر کند،^۸ خرید خانه‌ای که دوطبقه است و یک طبقه آن خریده شود،^۹ خرید خانه دوطبقه و کیفیت استفاده،^{۱۰} خرید زمین با شرط جمیع حقوق: هرچه در زمین است (درخت و زراعت)، مال خریدار است؛^{۱۱} خرید و باغ؛^{۱۲} سقوط خیار حیوان مشتری بعد از تصرف؛^{۱۳} شرکت؛^{۱۴} وقف؛^{۱۵} وصیت (۳ نامه)؛^{۱۶} ارث؛^{۱۷} قضاوت و شهادت.^{۱۸}

□ (۵) مدینة المعاجز الأئمة الاثنی عشر ودلائل الحجة علی البشر، سید هاشم بحرانی (م. ۱۱۰۷ق)
شخصیت مؤلف و جایگاه اثر: سید هاشم بحرانی، فرزند سید سلیمان، در منابع اطلاع کاملی درباره

۱. طوسی، تهذیب الأحکام، ج ۱، ص ۴۵۴، ح ۱۲۵.
۲. همان، ص ۴۲۹، ح ۱۳.
۳. همان، ج ۲، ص ۲۰۷، ح ۸۱۰.
۴. همان، ص ۳۶۲، ح ۱۵۰.
۵. همان، ص ۳۶۳، ح ۱۵۰۲.
۶. همان، ج ۴، ص ۱۳۹، ح ۳۹۴.
۷. همان، ج ۷، ص ۲۲۲، ح ۹۷۴.
۸. همان، ج ۶، ص ۳۸۵، ح ۱۱۴۰.
۹. همان، ج ۷، ص ۱۵۰، ح ۶۶۴.
۱۰. همان، ص ۱۵۰، ح ۶۶۵.
۱۱. همان، ص ۱۳۸، ح ۶۱۳.
۱۲. همان، ص ۹۰، ح ۳۸۱.
۱۳. همان، ص ۷۵، ح ۳۲۰.
۱۴. همان، ص ۱۹۲، ح ۸۵۰.
۱۵. همان، ج ۹، ص ۱۳۲، ح ۵۶۲.
۱۶. همان، ص ۲۴۴، ح ۹۴۸؛ ص ۲۰۵، ح ۸۵۰؛ ص ۱۹۵، ح ۷۴۵.
۱۷. همان، ج ۹، ص ۳۱۷، ح ۱۱۴۰.
۱۸. همان، ج ۷، ص ۱۴۱، ح ۶۶۹.

دوران تحصیل او وجود ندارد و فقط برخی از علمای اخباری معاصرش مانند فخرالدین طریحی (م. ۱۰۸۵ ق یا ۱۰۸۷ ق) را به نقل از خودش، به عنوان مشایخ او نام برده‌اند.^۱ مدینه المعاجز، از آثاری مهمی است که درباره معجزات ائمه اطهار (ع) نگاشته شده و به نقل معجزاتی می‌پردازد که راویان شیعه و سنی در آن اتفاق نظر دارند و برخی احادیث این کتاب از روایات «صحاح سته» اهل سنت هستند. اگرچه در برخی موارد احادیثی نقل می‌کند که با مقام عصمت ائمه معصومین (ع) ناسازگار است و نیز گاهی حدیثی آورده است که هیچ اثری از آن در آثاری که تا زمان وی نگاشته شده، موجود نیست.^۲

نامه‌های امام (ع) در مدینه المعاجز: یک نامه با موضوع امامت که امام (ع) از رحلت خود خبر داده است و حضرت مهدی (عج) را به جانشینی معرفی نموده است. در این اثر آمده است که علامه بحرانی آن را از هدیة الکبریٰ خصبی (م. ۳۳۴ ق یا ۳۴۶ ق) نقل نموده است.^۳

□ ۶) بحار الأنوار الجامعة لدرر اخبار الأئمة الاطهار، محمدباقر مجلسی (م. ۱۱۱۰ ق)

شخصیت مؤلف و جایگاه اثر: محمدباقر مجلسی، فرزند محمدتقی از محضر بسیاری از بزرگان بهره‌مند شد و شاگردان زیادی پرورش داد^۴ و نیز آثار ارزشمندی تألیف کرد. یکی از آثار مهم ایشان، کتاب بحار الأنوار از بزرگ‌ترین جوامع حدیثی شیعه است. به سبب ذکر مستند بیشتر روایت‌های منقول از ائمه شیعه (ع) و نیز اعتبار علمی، دارای جایگاهی ارزشمند است. در حقیقت، دائرة المعارف شیعه است.^۵ برخی اخباریان، از اعتبار تمام مرویات آن سخن گفته‌اند.^۶

نامه‌های امام (ع) در بحار الأنوار: علامه مجلسی یک نامه در باب کرامت و کردارهای شگفت‌آور از امام (ع)^۷ و یک نامه در باب دعا (دعا برای رهایی از زندان) آورده است.^۸

■ ب. کتب سیره و تاریخ

□ ۷) اثبات الوصیة للإمام علی بن ابی طالب، منسوب به مسعودی (م. ۳۴۵ یا ۳۴۶ ق)

۱. بحرانی، مدینه معاجز الأئمة الإثنی عشر ودلائل الحجج علی البشر، ج ۱، ص ۵؛ بحرانی، لؤلؤة البحرين، ص ۶۶-۶۷.

۲. به عنوان نمونه، ر. ک: بحرانی، مدینه المعاجز، ج ۱، ص ۲۱.

۳. بحرانی، مدینه المعاجز، ج ۷، ص ۶۶۱، ح ۵۱۲۶، به نقل از: خصبی، الهدایة الکبری، ص ۳۲۳.

۴. برای آشنای با زندگی و جایگاه علامه مجلسی، ر. ک: شیخ آقابزرگ تهرانی، الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج ۹، ص ۹۶۶؛

سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۲، ص ۳۲۳-۳۵۰؛ سید محسن امین، اعیان الشیعة، ج ۹، ص ۱۸۳-۱۸۴، عطایی

خراسانی، کارنامه علامه مجلسی، ص ۵۱؛ افندی اصفهانی، تعلیقه أمل الآمل، ص ۲۵۰.

۵. فرید تنکابنی، اسلام و رجعت، ص ۵۵.

۶. بحرانی، الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة، ج ۱، ص ۲۵.

۷. مجلسی، بحار الأنوار، ج ۵۰، ص ۲۸۲، ح ۵۸.

۸. همان، ج ۱۰۲، ص ۲۲۸، ح ۵.

شخصیت مؤلف و جایگاه اثر: ابوالحسن علی بن حسین مسعودی، مورخ و جغرافی دان که آثار وی بر اساس برخی منابع به ۳۸ اثر می رسد.^۱ در مذهب مسعودی، اختلاف نظر وجود دارد؛ برخی با ارائه قرائنی وی را شیعه شمرده اند و مخالفان تشیع وی نیز به شواهدی دست یازیده اند.^۲ علاوه بر این، در انتساب *اثبات الوصیه* به وی نیز اختلاف دیدگاه وجود دارد.^۳ با صرف نظر از این اختلاف ها، کتاب *اثبات الوصیه* با هدف اثبات وصایت امامان شیعه نگاشته شده است.

نامه های امام (ع) در اثبات الوصیه: در این اثر، هفت نامه آمده است؛ در ابواب امامت با عناوین: تصریح به امامت خود،^۴ تسلیم بودن در مقابل امام،^۵ عدم بطلان کلام امام به دلیل ندانستن معنای کلام امام،^۶ کرامت با موضوعات: علم غیب امام،^۷ دعا برای تولد فرزند پسر و استجابت دعا،^۸ رسیدن ثروت از فارس؛^۹ فقهی: طهارت، نوحه بر میت و چاک کردن پیراهن.^{۱۰}

□ (۸) کمال الدین و اتمام النعمه، شیخ صدوق (۳۸۱ق)

شخصیت مؤلف و جایگاه اثر: درباره شخصیت شیخ صدوق، ذیل کتاب من لا یحضره الفقیه توضیح داده شد. شیخ صدوق کمال الدین را در اواخر عمرش در شهر نیشابور تألیف نموده است.^{۱۱} در این اثر، شیخ اخبار غیب را گردآوری کرده و به شبهات فرق در این خصوص، به ویژه فرقه زیدیه پاسخ گفته است.^{۱۲}

نامه های امام (ع) در کمال الدین و اتمام النعمه: سه نامه پیرامون امامت: نامه محرمانه در مورد ولادت حضرت مهدی و تأکید بر کتمان خبر از عامه مردم،^{۱۳} تکذیب افرادی که می گفتند نسل

۱. حائری، *منتهی المقال*، ج ۱، ص ۳۹۳؛ قمی، *فوائد الرضویه*، ص ۲۲۱.
۲. ر.ک: مهدوی دامغانی، *ابوالحسن علی بن حسین مسعودی و برخی از آثار او*، ص ۱۰۳؛ ذهبی، *تاریخ الإسلام*، ج ۲۵، ص ۳۴۱؛ نجاشی، *رجال*، ص ۲۵۴؛ خویی، *معجم رجال حدیث*، ج ۱۱، ص ۳۶۶؛ تهرانی، *الذریعة*، ج ۲۰، ص ۳۲۷؛ شبیری زنجانی، *اثبات الوصیه و مسعودی صاحب مروج الذهب*، ص ۲۱۰.
۳. برای اطلاع بیشتر از دیدگاه ها در این زمینه، ر.ک: قاریان و جباری، *بررسی انتساب کتاب اثبات الوصیه به مسعودی*، ۱۳۹۴، ص ۱۴۹-۱۸۸.
۴. مسعودی، *اثبات الوصیه*، ص ۲۶۱.
۵. همان، ص ۲۶۱؛ ابن شعبه حرانی، *تحف العقول*، ص ۴۸۶.
۶. مسعودی، *اثبات الوصیه*، ص ۲۶۷.
۷. همان، ص ۲۶۶.
۸. همان، ص ۲۶۴.
۹. همان، ص ۲۶۶.
۱۰. همان، ص ۲۵۷.
۱۱. ر.ک: صدوق، *کمال الدین*، ج ۱، ص ۲-۴.
۱۲. همان، ص ۱۲۶.
۱۳. همان، ص ۴۳۳، ح ۱۶.

امام قطع می‌شود^۱ و خبر تولد حضرت مهدی (ع) [البته متن آن موجود نیست]^۲، در این اثر ذکر کرده است.

□ (۹) دلایل الإمامة، منسوب به طبری صغیر (م. نیمه قرن ۴ ق)

شخصیت مؤلف و جایگاه اثر: در مورد طبری، اطلاعات چندانی در دسترس نیست و از قرن سوم تا پنجم، چهار محمدبن جریر طبری وجود داشته است^۳ که خلط‌هایی بین آنها صورت گرفته است.^۴ طبری صغیر، از نظر رجالی شخصیتی شناخته‌شده نیست و انتساب این اثر به وی، اولین بار توسط سیدبن طاووس (م. ۶۶۴ ق) صورت گرفته است.^۵ بخشی از کتاب دلایل الإمامة مفقود است و در بخش باقیمانده آن، مسائل تاریخی و فراتاریخی ذکر شده است که مطالب تاریخی‌اش مربوط به ائمه (ع) شامل: سرگذشت، احوال ائمه، نقش انگشتی و باب‌های آنان است.^۶

نامه‌های امام (ع) در دلایل الإمامة: در کتاب دلایل الإمامة، یک نامه در باب بزرگواری و کردارهای شگفت‌انگیز، مانند خبر دادن از وقوع حادثه‌ای بعد از گذشت چند روز،^۷ ذکر شده است.

□ (۱۰) الغیبه، شیخ طوسی (م. ۴۶۰ ق)

شخصیت مؤلف و جایگاه اثر: در مورد شخصیت شیخ طوسی، ذیل کتاب تهذیب الأحکام توضیح داده شد. کتاب الغیبه از منابع اولیه مهدویت است. مؤلف با دسترسی به منابع دست اول، مصادر متعدد و احاطه بر احادیث، مجموعه‌ای از مسائل امامت حضرت مهدی (عج) در هشت فصل تدوین کرده است.^۸ آقا بزرگ تهرانی (م. ۱۳۴۸ ق) کتاب الغیبه شیخ طوسی را در بردارنده ادله قوی و برهان‌های عقلی و نقلی بر وجود امام زمان و علت غیبت آن حضرت و علائم ظهور در آخرالزمان معرفی می‌کند.^۹

نامه‌های امام (ع) در الغیبه: در این اثر، سه نامه در موضوع امامت (۱ نامه): فرستادن گوسفند توسط امام (ع) جهت عقیقه کردن به مناسبت تولد فرزندش حضرت مهدی (ع) برای ابراهیم بن ادریس؛^{۱۰} کرامت

۱. همان، ص ۴۰۷، ح ۳.

۲. همان، ج ۲، ص ۵۰۷.

۳. برای آگاهی بیشتر، ر.ک: صفری فروشانی، محمدبن جریر طبری آملی و دلایل الإمامة، ص ۲۲۳-۲۴۰.

۴. ر.ک: مامقانی، تنقیح المقال، ص ۹۱.

۵. کلبرگ، کتابخانه سیدبن طاووس، ص ۲۲۹-۲۳۱.

۶. ر.ک: محمدبن جریر طبری آملی، دلایل الإمامة، ص ۵۳، ۷۶، ۷۹، ۸۸، ۱۵۷ و ۱۶۲.

۷. همان، ص ۴۲۸، ح ۳۹۴.

۸. مسعودی، بازشناسی مصادر کتاب الغیبه طوسی، ص ۱۳۴.

۹. تهرانی، الذریعة، ج ۱۳، ص ۷۹.

۱۰. طوسی، الغیبه، ص ۲۴۵، ح ۲۱۴.

(۲ نامه): گشایش بعد از سه روز و مرگ معتز (م. ۲۶۴ق) بعد از سه روز^۱ و خبر از برکناری مستعین (م. ۲۵۲ق) پس از چند روز آمده است.^۲

□ (۱۱) کشف الغمة فی معرفة الاثمة، بهاءالدین علی بن عیسی اربلی (م. ۶۹۲ق)

شخصیت مؤلف و جایگاه اثر: اربلی ادیب، شاعر و محدثی مورد اعتماد است. تألیف این کتاب، در سال ۶۸۷ق خاتمه یافته است.^۳ او همچنین صاحب: تجمل، حشمت، مکارم و شیعه بود. پدرش نیز حاکم اربل بود.^۴ کشف الغمة درباره زندگی نامه و فضایل پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) است و مؤلف، انگیزه خود را از نگارش این کتاب، تمسک به ائمه معصومین (ع) و اظهار ارادت به آن خاندان بزرگوار دانسته است.

نامه‌های امام (ع) در کشف الغمة فی معرفة الاثمة: در این منبع، سیزده نامه از امام (ع) نقل شده است؛ در ابواب: امامت: بیان معنای حدیث «من كنت مولاه فهذا علي مولاه»^۵ و پاسخ امام مبنی بر اینکه واقفیه از ما نیستند، با آنها معاشرت نکنید؛^۶ کرامت (۸ نامه): نام‌گذاری فرزندان سائل به اسمی که دوست داشت،^۷ خبر از فتنه،^۸ نهی سائل از خرید میوه از باغ منطقه‌ای که میوه‌اش فاسد بود،^۹ پاسخ قبل از سؤال،^{۱۰} حل مشکل سائل،^{۱۱} حل مشکلات اقتصادی،^{۱۲} مشاوره به اصحاب،^{۱۳} عدم ذکر نام برادر سائل؛^{۱۴} ادعیه و اعمال (۳ نامه): دعا برای پدر،^{۱۵} دعا برای مادر^{۱۶} و درخواست تعلیم دعا از امام.^{۱۷}

۱. همان، ص ۲۰۸.

۲. همان، ص ۲۰۴.

۳. حرّ عاملی، وسائل الشیعة، ج ۲، ص ۱۹۵.

۴. کتبی، فوات الوفيات، ج ۳، ص ۵۷.

۵. اربلی، کشف الغمة، ج ۳، ص ۲۱۳.

۶. همان، ج ۳، ص ۲۲۶. این نامه، بالخرائج والجرائح مشترک است (راوندی، الخرائج والجرائج، ج ۱، ص ۴۵۲).

۷. همان، ج ۲، ص ۱۶.

۸. همان، ص ۴۱۷.

۹. همان، ص ۴۲۳.

۱۰. همان، ج ۳، ص ۲۲۰.

۱۱. همان، ص ۴۲۲.

۱۲. همان، ج ۲، ص ۴۲۴.

۱۳. همان، ج ۳، ص ۲۱۳.

۱۴. همان، ج ۲، ص ۴۱۸.

۱۵. همان، ص ۴۲۶.

۱۶. همان، ص ۴۲۶.

۱۷. همان، ص ۴۲۱.

■ ج. کتب فضایل و مناقب

□ (۱۲) هداية الکبری، حسین بن عبدالله خصیبي (م. ۳۴۶ ق)

شخصیت مؤلف و جایگاه اثر: حسین بن حمدان خصیبي (م. ۳۵۸ ق)، از دانشمندان امامی است که اطلاعات چندانی در مورد وی در منابع وجود ندارد و آنچه هست، بیشتر در تضعیف اوست. نجاشی و ابن غضائری او را فاسد المذهب خوانده‌اند.^۱ برخی نوشته‌های خصیبي را به دو گونه نصیری و شیعی تقسیم نموده‌اند و هداية الکبری را در گونه شیعی جای داده‌اند که تنها کتاب باقیمانده وی، از این دست است. او مدعی استمرار بخشیدن شیعه حقیقی بود؛ ولی مذهب جدیدی را بنا نهاد و عقاید غلات نزد او به احکام دینی تبدیل شدند. ریشه بسیاری از احادیثی را که نقل کرده است، می‌توان در میان غلات کوفه یافت. به نظر می‌رسد، خصیبي مؤسس واقعی فرقه نصیری است.^۲

نامه‌های امام (ع) در هداية الکبری: یک نامه در هداية الکبری خصیبي آمده است که موضوع آن در موضوع امامت است؛ یعنی خبر از رحلت خود و معرفی حضرت مهدی (ع) به جانشینی.^۳

□ (۱۳) امالی، شیخ صدوق (م. ۳۸۱ ق)

شخصیت مؤلف و جایگاه اثر: در مورد شخصیت شیخ صدوق، ذیل کتاب من لا یحضره الفقیه توضیح داده شد. کتاب امالی بیشتر شامل: امور اخلاقی، تاریخی و فضایل‌نگاری خاندان پیامبر (ص) است.^۴

نامه‌های امام (ع) در امالی: تنها یک نامه از امام عسکری (ع) با موضوع فقهی آمده است؛ علت وجوب روزه.^۵

□ (۱۴) الخرائج والجرائح، قطب‌الدین ابوالحسن سعید بن عبدالله راوندی کاشانی (م. ۵۷۳ ق)

شخصیت مؤلف و جایگاه اثر: از راوندی به عنوان فقیه، شریف، صالح و ثقة یاد شده است.^۶ برخی از علمای اهل سنت وی را فقیه شیعه و از برترین علمای شیعه یاد کرده‌اند.^۷ الخرائج والجرائح، کتابی در ذکر معجزات پیامبر (ص) و ائمه (ع) است که نتیجه آن، تأیید ادعای آنان است.^۸

۱. ابن غضائری، رجال، ص ۳۷؛ نجاشی، رجال، ص ۳۹.

۲. برای اطلاع در مورد وی و آثارش، ر. ک:

1) Freiman, al-husayn ibn hamdan al-khasibi, a historical biography of the founder of the nusayri-alawite sect, 2001, p. 91-112. (۲) رحمتی، حسین بن حمدان خصیبي و اهمیت وی در تکوین نصیری، ص ۱۷۳-۲۰۸؛

۳. خصیبي، الهداية الکبری، ص ۳۲۴. مدینه المعاجز این نامه را عیناً نقل کرده است.

۴. صدوق، امالی، مقدمه مصحح.

۵. همان، ص ۴۲، ح ۲.

۶. خونی، معجم الرجال الحديث، ج ۹، ص ۹۷.

۷. ابن فوطی، بی تا، ص ۳۷۹.

۸. راوندی، الخرائج والجرائح، ج ۱، ص ۱۱.

نامه‌های امام (ع) در الخرائج والجرائع: در این منبع، ۷ نامه آمده است؛ با عناوین: امامت: پاسخ امام مبنی بر اینکه واقفیه از ما نیستند و با آنها معاشرت نکنید؛^۱ کرامات (۶ نامه) با موضوعات: پاسخ در خصوص اختلاف شیعیان و موالی،^۲ خبر از مرگ فرزند حجاج بن سفیان،^۳ خبر از فوت فرزند علی بن یزید،^۴ خبر از فوت فرزند،^۵ دعای تولد فرزند پسر و استجابت دعا،^۶ دریافت طلب سائل.^۷

□ (۱۵) مناقب آل ابی طالب (ع)، نوشته ابن شهر آشوب بن ابی نصر مازندرانی (م. ۵۸۸ق)

شخصیت مؤلف و جایگاه اثر: از شیخ رشیدالدین محمد بن علی بن شهر آشوب مازندرانی سروری، به عنوان: عالم، فاضل، مؤثق، محدث، محقق، آشنا به احادیث و رجال، ادیب و شاعر و جامع تمام کمالات یاد شده است.^۸ همچنین، رشیدالدین شیعی، یکی از شیوخ شیعه است که قرآن را در هشت سالگی حفظ کرد و در اصول شیعه به نهایت رسید، از بلاد مختلف به سوی او کوچ می کردند، در علم قرآن و غریب پیشی گرفت. وی در ایام مقتفی (حک: ۵۳۰-۵۵۵ق) در بغداد بر منبر وعظ می کرد؛ به نحوی که مایه شگفت مقتفی شد و بر او خلعت پوشانید. علم بسیار داشت و خشوع و عبادت و شب‌زنده داری او، بسیار بود و پیوسته وضو داشت. ابن ابی طی (م. ح ۶۳۰ق) او را در تاریخش بسیار ستوده است. وی در سال ۵۸۸ق وفات نمود.^۹ بیش از ۹۰ اثر توسط دانشمندان با عنوان مناقب نوشته شده است که در بین این کتب، کتاب ابن شهر آشوب را می توان یکی از کتب برتر دانست که همگان را به تحسین واداشته است.

نامه‌های امام (ع) در مناقب آل ابی طالب: در مناقب ابن شهر آشوب، ۹ نامه از نامه‌های امام حسن عسکری (ع) ذکر شده است که عناوین آن به این شرح است: امامت (۲ نامه) با موضوع: علم امام (متن موجود نیست)،^{۱۰} جایگاه امام؛^{۱۱} کرامت (۵ نامه) با موضوع: خبر خلع معتز از خلافت،^{۱۲} خبر قتل

۱. همان، ص ۴۵۲. این نامه، با کشف الغمة مشترک است (ر.ک: اربلی، کشف الغمة، ج ۳، ص ۲۲۶)

۲. راوندی، الخرائج والجرائع، ج ۱، ص ۴۹۹.

۳. همان، ص ۴۴۸.

۴. همان، ص ۴۳۸، ح ۱۷.

۵. همان، ص ۴۳۹.

۶. همان، ص ۴۳۶، ح ۱۹.

۷. همان، ص ۴۴۱، ح ۲۲.

۸. حرّ عاملی، وسائل الشیعة، ج ۲، ص ۲۸۵.

۹. صفدی، الوافی بالوفیات، ج ۴، ص ۱۱۸.

۱۰. ابن شهر آشوب، مناقب، ج ۴، ص ۴۴۰.

۱۱. همان، ص ۴۲۵.

۱۲. همان، ص ۴۳۲.

مهددی پس از شش روز از ارسال نامه،^۱ حلّ مشکل سائل،^۲ خیر فوت پسر سائل،^۳ آزادی برادر سائل از زندان؛^۴ موعظه (۲ نامه) با موضوع: صبر و انتظار فرج،^۵ موعظه مردم قم و آوه.^۶

■ د. کتب رجالی

□ (۱۶) رجال کشی، نوشته محمدبن عمر کشی (م. ۳۴۰ ق)

شخصیت مؤلف و جایگاه اثر:

محمدبن عمر بن عبدالعزیز کشی، مکنّا به ابا عمرو، صاحب کتاب *الرجال*، مورد اعتماد، آگاه به رجال و اخبار و دارای مذهب درست^۷ رجال کشی یکی از چهار کتاب اصلی علم رجال در بین علمای امامی است، این کتاب علاوه بر جنبه رجالی، حاوی آگاهی‌های تاریخی از تشیع در عصر اول دوران حیات ائمه است.

نامه‌های امام (ع) در رجال کشی:

در رجال کشی ۱۰ نامه از امام حسن عسکری (ع) نقل شده است؛ با موضوع: امامت (۲ نامه): انتصاب ابراهیم بن عبده به عنوان امین و وکیل امام،^۸ تصریح به وکلا مبنی بر دریافت وجوه شرعیه از موالی و شیعیان؛^۹ کرامت و کردارهای شگفت‌انگیز: معنای فقر و غنا؛^{۱۰} ادعیه: دعا برای برطرف شدن چشم درد؛^{۱۱} موعظه (۲ نامه): موعظه با استناد به آیات قرآن؛^{۱۲} غلو (۴ نامه): غلو و دوری از آنها،^{۱۳} برحذر داشتن شیعیان از احمدبن هلال غالی،^{۱۴} غلو و استناد به آیات ۹۸ و ۱۸۲ صفات.^{۱۵}

۱. همان، ص ۴۳۶.

۲. همان، ص ۴۱۹.

۳. همان.

۴. همان، ص ۴۳۸.

۵. همان، ص ۴۲۵.

۶. همان.

۷. طوسی، رجال، ص ۴۴۰.

۸. کشی، رجال، ج ۲، ص ۷۹۶، رقم ۹۸۳.

۹. همان، ص ۸۴۸، رقم ۱۰۸۹.

۱۰. همان، ص ۸۱۵، رقم ۱۰۱۸.

۱۱. همان.

۱۲. همان، ص ۸۴۴، رقم ۱۰۸۸؛ همان، ص ۸۲۰، رقم ۱۰۲۶.

۱۳. همان، ص ۸۰۲، رقم ۹۹۴؛ همان، ص ۸۰۲، رقم ۹۹۵.

۱۴. همان، ص ۸۱۶، رقم ۱۰۲۰.

۱۵. همان.

□ (۱۷) رجال نجاشی (م. ۴۵۰ق)

شخصیت مؤلف و جایگاه اثر: نجاشی در صفر ۳۷۲ قمری به دنیا آمد.^۱ برخی او را بغدادی و پدرش را کوفی دانسته‌اند. بنابراین، «ابن کوفی» خوانده شده است.^۲ از شیخ مفید و شیخ صدوق و دیگران بهره برده است. وی را مردی جلیل و عالمی عظیم‌الشأن در ضبط احوال رجال دانسته‌اند که در جرح و تعدیل رجال مورد اعتماد علما و به گفتارش اعتماد کامل است.^۳ کتاب *فهرست اسماء مصنفی الشیعة* معروف به *رجال نجاشی*، از اولین منابع رجالی شیعه است. در اهمیت آن گفته شده است: نجاشی تلاش کرده نقل قول از غیرثقه نداشته باشد و اگر از غیرثقه نقل کرده، آن را با تعبیر «قال فلان» یا «ذكر فلان» آورده یا افرادی مانند شیخ مفید را واسطه قرار داده است. او به جرح و تعدیل راویان نیز پرداخته است؛ ضمن آنکه کتابش گزارش‌های جدیدی در باره زندگانی ائمه را دربردارد و از عرضه برخی آثار بر معصوم یاد کرده است.^۴

نامه‌های امام (ع) در رجال نجاشی: در *رجال نجاشی*، دو نامه آمده است؛ با عناوین کرامت: خبر از سلامتی حمل^۵ و فقهی: نوادر (متن نامه موجود نیست).^۶

■ ه. کتب ادعیه و اعمال

□ (۱۸) فضائل الأشهر الثلاثة، شیخ صدوق (م. ۳۸۱ق)

شخصیت مؤلف و جایگاه اثر: درباره شخصیت شیخ صدوق، ذیل کتاب *من لا یحضره الفقیه* توضیح داده شد. کتاب *فضائل الأشهر الثلاثة* مشتمل بر سه کتاب: فضایل ماه رجب، شعبان و رمضان است. در مجموع، حاوی ۱۵۸ روایت از رسول خدا (ص) و ائمه (ع) در فضیلت ماه‌های مذکور است و به مستحبات و اعمال این سه ماه نیز اشاره دارد.^۷ این اثر، مورد توجه علما و فقهای شیعه قرار گرفته و روایات آن نیز در بسیاری از مجموعه‌های روایی مانند *بحار الأنوار* و *مستدرک الوسائل* نقل شده است.

نامه‌های امام (ع) در فضائل الأشهر الثلاثة: در این منبع، یک نامه فقهی در باب توصیه به غسل شب‌های ۱۷، ۱۹، ۲۱ و ۲۳ رمضان و احیای آنها آمده است.^۸

۱. علامه حلی، خلاصة الأقوال، ص ۷۳.

۲. زرکلی، الأعلام، ج ۱، ص ۱۷۲؛ کحالة، معجم المؤلفین، ج ۱، ص ۳۱۷.

۳. خوانساری، روضات الجنات، ج ۱، ص ۶۱؛ قمی، الکنی والألقاب، ج ۳، ص ۲۳.

۴. صدر سید جوادی، دائرة المعارف تشیع، ج ۸، ص ۱۷۳.

۵. نجاشی، رجال، ج ۲، ص ۲۹۷، رقم ۳۳.

۶. همان، ص ۲۴۰، رقم ۹۳۶.

۷. صدوق، فضائل الأشهر الثلاثة، مقدمه.

۸. همان، ص ۱۰۳، ح ۹۱.

□ ۱۹) مصباح المتهجد وصلاح المتعبد، شیخ طوسی (م. ۴۶۰ق)

شخصیت مؤلف و جایگاه اثر:

در مورد شخصیت شیخ طوسی، ذیل کتاب تهذیب الأحکام توضیح داده شد. این اثر، از منابع اولیه کتاب‌های دعا و زیارت است و تألیفاتی مانند: *عدة الداعی ابن فهد حلی*، *مصباح کفعمی*، *إقبال الأعمال* سیدبن طاووس و *مفاتیح الجنان* شیخ عباس قمی، همگی از این کتاب بهره برده‌اند. برخی از علمای بزرگ شیعه نیز آن را خلاصه، ترجمه و شرح کرده و تألیفات فراوانی در مورد آن نگاشته‌اند.^۱

نامه‌های امام (ع) در مصباح المتهجد:

یک نامه از امام عسکری (ع) با موضوع دعا (دعای روز ولادت امام حسین (ع)) در *مصباح المتهجد* نقل شده است.^۲

□ ۲۰) *جمال الأسبوع بکمال العمل المشروع*، ابن طاووس (م. ۶۶۴ق)

شخصیت مؤلف و جایگاه اثر: سید بن طاووس، معروف به زهد و تقوا بوده و عظمت علمی او را ستوده‌اند. علامه حلی (م. ۷۲۶ق) گفته است: «رضی‌الدین، دارای کراماتی بود که برخی از آنها را خودش برایم بیان کرد و پاره‌ای از آنها را پدرم بازگو کرد و من از او شنیدم»^۳ و نیز او را *السید النقیب*، *الثقة الزاهد* و *جمال العارفین* یاد کرده‌اند.^۴ کتاب *جمال الأسبوع*، چهارمین عنوان از کتاب *المهمات والتتمات* است. سیدبن طاووس می‌گوید:

«چون دیدم کتاب *مصباح المتهجد* جدم شیخ طوسی، مجمل و مختصر است، بر آن شدم تا تتمه‌ای بر آن بنویسم و آن را ۱۰ جلد قرار دادم و برای هرکدام از آنها، نامی برگزیدم. موضوع همه آنها نیز پیرامون ادعیه و صلوات وارده است».^۵

نامه‌های امام (ع) در جمال الأسبوع: در این اثر، یک نامه فقهی (نماز آداب ورود به مسجد) ذکر شده است.^۶

۱. به‌عنوان نمونه، خلاصه: *قیس الإصباح فی تلخیص المصباح*، *منهاج الصلاح فی اختصار المصباح*، *اختیار المصباح*، *ضیاء الثقلین*، *مختصر المصباح*. ترجمه: ترجمه‌ای از ترجمی ناشناخته، ترجمه شیخ عباس قمی. شرح: *شرح فاضل مقداد سیوری*، دو شرح شیخ خضر رازی نجفی: «جامع الدرر» و «مفتاح الغرر»، شرح ابن ابی‌جمهور احسائی «معین الفکر»، شرح علی‌بن‌عبد‌الکریم نیلی «ایضاح المصباح» و *عبد‌الوحد بن نعمت‌الله استرآبادی «فتح الباب»*.

۲. طوسی، *مصباح المتهجد*، ص ۸۲۶.

۳. مجلسی، *بحار الأنوار*، ج ۱۰۷، ص ۶۳-۶۴.

۴. همان، ج ۱، ص ۲۰۵.

۵. ابن طاووس، *فلاح السلاح*، مقدمه.

۶. همو، *جمال الأسبوع*، ص ۲۵۵.

□ (۲۱) الإقبال بالأعمال الحسنة فيما يعمل مرة في السنة، ابن طاووس (م. ۶۶۴ق)

شخصیت مؤلف و جایگاه اثر: شخصیت سیدبن طاووس در ذیل جمال الأسبوع توضیح داده شد. کتاب *إقبال الأعمال*، شامل اعمال یازده ماه از سال است. اعمال ماه رمضان نیز به دلیل اهمیت آن، در کتاب دیگری با نام *المضمار* آمده است که همراه با *إقبال*، در یک مجموعه عرضه شده است.^۱ گفته شده است، ابن طاووس با تألیف این کتاب حق بزرگی بر گردن شیعیان و نیز دانشمندی دارد که در موضوع دعا و نیایش کتابی نوشته اند و در حقیقت، همه آنها سر سفره این دانشمند بزرگ نشسته اند.^۲

نامه‌های امام (ع) در إقبال الأعمال: در این کتاب، یک نامه با موضوع فقهی ثبت شده است. توصیه به دعا بعد از نماز در ماه رمضان، در این منبع آمده است.^۳

■ و. کتب فقهی

□ (۲۲) ذکرى الشيعة فى احكام الشريعة، محمد بن محمد مکی جزینی عاملی (شهید اول) (م. ۷۷۶ق)

شخصیت مؤلف و جایگاه اثر: شهید اول، سال ۷۳۴ قمری متولد شد. پدر و اجدادش همه از دانشمندان بنام بودند. وی تحصیلات مقدماتی را در زادگاهش جزین گذراند و در سال ۷۵۰ ق در شانزده سالگی برای تکمیل معلومات به عراق هجرت کرد و وارد حله شد. او نخستین شخصی بود که از جبل عامل برای تحصیل علم به عراق مهاجرت کرد.^۴ در سال ۷۵۱ ق در هفده سالگی از فخرالمحققین و تاج‌الدین ابن معیه حسنی به دریافت گواهی اجتهاد و نقل حدیث موفق شد.^۵ از آثار ارزشمند شهید اول، کتاب *الذکری* است که به سبک فقه استدلالی نوشته شده صرفاً شامل دو کتاب طهارت و صلات است و مؤلف موفق به پایان رساندن آن نشده است.

نامه‌های امام (ع) در الذکری: *الذکری* مشتمل است بر یک نامه با موضوع فقهی که در آن، اوقات نماز ذکر شده است.^۶

■ ز. کتب اخلاقی

□ (۲۳) مکارم الأخلاق، نوشته حسن بن فضل طبرسی (م. ۵۴۸ق)

شخصیت مؤلف و جایگاه اثر: از حسن بن فضل طبرسی با تعابیر: ثقة، فاضل، دین و شریف یاد شده و

۱. همو، *إقبال الأعمال*، ج ۱، ص ۲۰.

۲. تهرانی، *الذریعه*، ج ۲، ص ۲۶۵.

۳. همان، ج ۱، ص ۸۰.

۴. شمس‌الدین، *حیة الإمام الشهيد الأول*، ص ۵۷.

۵. همان، ص ۴۱.

۶. شهید اول، *الذکری*، ج ۲، ص ۳۷۱.

نیز بزرگ شمرده شده است.^۱ همچنین، ذهبی (م. ۷۲۶ق) او را چنین توصیف است: «أبوعلی فضل بن حسن بن فضل طبرسی مشهده، فاضل، عالم، مفسر، فقیه، محدث، جلیل القدر، مورد اعتماد، (شخصیتی) کامل، هوشیار...».^۲ کتاب مکارم الأخلاق وی، از معروف‌ترین کتاب‌های این موضوع است که مورد توجه علما بوده است.

نامه‌های امام (ع) در مکارم الأخلاق: در این منبع، یک نامه از امام (ع) با موضوع فقه (اطعمه و اشربه) نقل شده است.^۳

۴. سیر زمانی نقل نامه‌ها

از نیمه نخست قرن چهارم، شاهد ثبت نامه‌های امام حسن عسکری (ع) در منابع هستیم. روشن است که کتبی که این نامه‌ها را نقل کرده‌اند، به منابع اولیه دسترسی داشته‌اند. قرن چهارم که شاهد ثبت بیشترین نامه‌ها هستیم، قرن انتصار شیعه و دوره شکوفایی فرهنگی و علمی شیعه است. طبیعی است که بهره‌مندی از این فرصت و حفظ مواریث ارزشمند، مورد نظر دانشمندان شیعی بوده است. در پیوست دوم، نمودار سیر اوج و فرود ثبت نامه‌ها نشان داده شده است.^(۲)

۵. توزیع نامه‌ها در منابع

بیشتر نامه‌های امام حسن عسکری (ع) در منابع حدیثی، سپس در مناقب و فضایل و در کتب تاریخ و سیره ائمه (ع) نقل شده است. دلیل تقدم منابع حدیثی بر سایر منابع، این است که در این دوره شاهد شکل‌گیری مجامیع حدیثی و اهتمام مذاهب به حفظ مواریث خود هستیم و دانش غالب در این مقطع، دانش حدیث و علوم مرتبط به آن است. سایر منابع نیز بر حسب ضرورت و استفاده از این نگارش‌ها، برای تثبیت داده‌های خود اقدام کرده‌اند. گفتنی است، کلینی که نزدیک به عصر امام حسن عسکری (ع) بوده، بیشترین نامه را در کافی نقل کرده است که بر اهمیت آنها می‌افزاید؛ ضمن اینکه ایشان و سایر آثار قرن چهارم، به برخی منابعی که با تأسف اکنون در اختیار نیست، دسترسی داشته‌اند. در پیوست سوم، نمودار فراوانی نامه‌ها در ۲۳ منبع نشان داده شده است.^(۳)

۶. نتیجه‌گیری

بر اساس بررسی‌های فوق و شناخت از منابعی که نامه‌های امام حسن عسکری (ع) را نقل کرده‌اند، این نتیجه قابل دستیابی است که از ۱۳۰ نامه امام، بیشتر نامه‌ها در منابع معتبر شیعی نقل شده‌اند. البته این

۱. منتجب‌الدین رازی، فهرست، ص ۹۶-۹۷.

۲. ذهبی، التفسیر والمفسرون، ج ۲، ص ۷۴.

۳. طبرسی، مکارم الأخلاق، ج ۱، ص ۱۶۲.

ادعا به معنای نقل عین عبارت امام(ع) نیست. ۷۱ یک نامه را آثار قرن چهارم نقل کرده‌اند و از این میان، ۶۶ نامه در سه کتاب از کتب اربعه شیعه (کافی، تهذیب الأحکام و من لایحضر الفقیه) نقل شده است که بر اعتبار و اهمیت این نامه‌ها می‌افزاید. ۹ نامه نیز از سایر تألیفات مؤلفان کتب اربعه نقل شده است که حایز اهمیت است. برخی نامه‌ها از منابع متأخر مانند بحار الأنوار و مدینه المعاجز نقل شده است که از حیث اعتبار، در رتبه بعدی قرار دارند. یک روایت نیز از هدایة الکبری نوشته حسین بن همدان خصیبه نقل شده است که اگر این اثر را مربوط به دوره استقامت و پیش از غلو بدانیم، چیزی از اعتبار آن نمی‌کاهد. از اثبات الوصیه و دلائل الإمامة که مؤلفان هر دو اثر، مورد اختلاف است نیز ۸ نامه نقل شده است. بنابراین، در خصوص میزان اعتبار این نامه‌ها، باید با تأمل و دقت بیشتری سخن گفت. در مجموع، حاصل این پژوهش پس از بررسی و شناخت منابع نامه‌های امام حسن عسکری(ع)، این است که بیشتر نامه‌ها دارای منابع معتبر می‌باشد.

منابع

- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۳۶۳ق). *تحف العقول*. محقق: علی اکبر غفاری. قم: جامعه مدرسین، چاپ دوم.
- ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی (۱۳۷۹ق). *مناقب آل ابی طالب (ع)*. قم: علامه.
- ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۰۹ق). *إقبال الأعمال*. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- ابن طاووس، علی بن موسی (بی تا). *جمال الأسبوع بکمال العمل المشروع*. قم: دار الرضای.
- احمدی میانجی، علی (۱۴۲۹ق). *مکاتیب الأئمة*. قم: دار الحديث.
- اربلی، علی بن عیسی (۱۳۸۲ق). *کشف الغمة فی معرفة الأئمة*. مصحح: هاشم رسولی محلاتی. تبریز: بنی هاشم.
- افندی اصفهانی، میرزا عبدالله (۱۴۱۰ق). *تعلیقة أمل الآمل*. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- امین، سید محسن (۱۴۰۳ق). *أعیان الشیعة*. بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
- انوری، حسن (۱۳۸۷). *فرهنگ بزرگ سخن*. تهران: سخن.
- بحرانی، سید هاشم (۱۴۱۳ق). *مدینه معاجز الأئمة الاثنی عشر ودلائل الحجج علی البشر*. قم: مؤسسة المعارف الاسلامیه.
- بحرانی، یوسف بن احمد (۱۳۶۳). *الحداثی الناصرة فی أحكام العترة الطاهرة*. قم.
- بحرانی، یوسف بن احمد (بی تا). *لؤلؤ البحرين*. قم: مؤسسة آل البيت لإحياء التراث.
- برقی، احمد بن محمد (۱۳۷۱ق). *المحاسن*. محقق: جلال الدین محدث. قم: دار الکتب الاسلامیه، چاپ دوم.
- پاکتچی، احمد (۱۳۸۸). *تاریخ حدیث*. ویرایش: یحیی میرحسینی. تهران: انجمن علم و دانشجویی الهیات دانشگاه امام صادق (ع).
- تهرانی، شیخ آقا بزرگ (۱۴۰۸ق). *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*. قم: نشر اسماعیلیان.
- جعفریان، رسول و همکاران (۱۳۷۸). *تقد و بررسی منابع سیره نبوی*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- حائری، ابوعلی (۱۴۱۶ق). *منتهی المقال*. قم: مؤسسة آل البيت (ع).
- حرّعاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). *وسائل الشیعة*. قم: مؤسسة آل البيت (ع).
- حضرتی، حسن (۱۳۹۰). *روش پژوهش در تاریخ شناسی*. تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.
- حلّی، حسن بن یوسف (۱۴۱۷ق). *خلاصة الأقوال*. مؤسسة نشر الفقاهة.
- خراسانی، عطایی (۱۳۵۰). *کارنامه علامه مجلسی*. مشهد: کتابفروشی اسلامی.
- خضیبی، حسین بن همدان (۱۴۱۹ق). *الهدایة الكبرى*. بیروت: البلاغ.
- خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۳ق). *معجم رجال الحديث*. نجف: مؤسسة الخوئی الاسلامیه، چاپ پنجم.
- داداش نژاد، منصور (۱۳۹۸). *بررسی منابع و محتوای نامه امام صادق (ع) به نجاشی*. شیعه پژوهی، شماره ۱۷، ص ۸-۳۵.
- دهلوی، عبدالعزیز بن احمد (۱۳۹۶). *تحفه اثناعشریه*. پاکستان.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۰۹ق). *تاریخ الإسلام ووفیات المشاهیر والأعلام*. بیروت: دارالکتب العربی.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۲۷ق). *سیر أعلام النبلاء*. قاهره: دار الحديث.
- ذهبی، محمد حسین (بی تا). *التفسیر و المفسرون*. قاهره: مکتبة وهبة.

راوندی، سعید بن هبة الله (قطب الدین) (۱۴۰۹ق). *الخراجه والجرائح*. قم: مؤسسه امام مهدی (عج).
رحمتی، محمدکاظم (۱۳۸۴). حسین بن همدان خصیصی و اهمیت وی در تکوین نصیریّه. *هفت آسمان*، شماره ۳۰، ص ۱۷۳-۲۰۸.

زركلى، خيرالدين (۲۰۰۲م). *الأعلام*. بيروت: دار العلم للملايين.
سبحانی، شیخ جعفر (۱۴۱۸ق). *موسوعة طبقات الفقهاء*. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
شیرینی زنجانی، سید محمدحسین (۱۳۸۱). اثبات الوصیة و مسعودی صاحب مروج الذهب. *انتظار موعود*، شماره ۴.
شمس الدین، محمدرضا (۱۳۷۶). *حياة الإمام الشهيد الأول*. نجف: مطبعة الغری.
صادقی، مصطفی؛ نورمحمدی، مهدی (۱۳۹۸). بررسی منابع شیخ مفید در باب دوازدهم/ارشاد. *مشرق موعود*، ۱۳(۵۱)، ص ۲۹-۴۱.

صدر سید جوادی، احمد (۱۳۷۵). *دائرة المعارف تشیع*. تهران: نشر شهید سعید محبی.
صدوق، محمدبن علی (۱۳۷۶). *الأمالی*. تهران: کتابچی، چاپ ششم.
صدوق، محمدبن علی (۱۳۹۵ق). *كمال الدين وتمام النعمة*. مصحح: علی اکبر غفاری. تهران: اسلامیه.
صدوق، محمدبن علی (۱۴۱۲ق). *فضائل الأشهر الثلاثة*. بيروت: دار المحجة البيضاء.
صدوق، محمدبن علی (۱۴۱۳ق). *من لایحضره الفقیه*. محقق و مصحح: علی اکبر غفاری. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
صفدی، صلاح الدین خلیل بن ابیک (۱۴۲۰ق). *الوافی بالوفیات*. تحقیق: احمد الأرناؤوط و ترکی مصطفی. بیروت: دار احیاء التراث.
صفری فروشانی، نعمت الله (۱۳۸۴). محمدبن جریر طبری آملی و دلائل الإمامة. *علوم حدیث*، ۱۰(۳-۴)، ص ۲۲۳-۲۴۰.

طبرسی، حسن بن فضل (۱۴۱۲ق). *مکارم الأخلاق*. قم: دار الشریف الرضی، چاپ چهارم.
طبری، محمدبن جریر (۱۳۸۷ق). *تاریخ الأمم والملوک*. تحقیق: ابوالفضل ابراهیم. بیروت: دار التراث، چاپ دوم.
طبری، محمدبن جریر (۱۴۱۳ق). *دلائل الإمامة*. قم: کتب بعثت.
طوسی، محمدبن حسن (۱۳۷۳). *رجال الطوسی*. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
طوسی، محمدبن حسن (۱۴۰۷ق). *تهذیب الأحکام*. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
طوسی، محمدبن حسن (۱۴۱۱ق). *الغیبة*. محقق: عبادالله تهرانی. قم: دار المعارف الإسلامیه.
طوسی، محمدبن حسن (۱۴۱۱ق). *مصباح المتعجل وسلاح المتعبد*. بیروت: مؤسسه فقه الشیعه.
طوسی، محمدبن حسن (۱۴۱۴ق). *الأمالی*. قم: دار الثقافة.
عاملی، محمدبن مکی (شهید اول) (۱۴۱۹ق). *ذکری الشیعة فی أحکام الشریعة*. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
عاملی، محمدبن الحسن (بی تا). *أمل لآمل*. تحقیق: سید احمد الحسینی. بغداد: مکتبه الأندلس.
فراتی، علی اکبر؛ رفعت، محسن (۱۳۸۹). بررسی منابع تاریخی ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه. *تاریخ درآیین*، پژوهش، شماره ۲۷.

فرهنگ انصاری، حسین (۱۳۸۹). *برقی*. در: دائرة المعارف بزرگ اسلامی. تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.

فرید تنکابنی، عبد الوهاب (۱۳۱۸). *اسلام و رجعت*. تهران: بی نا.

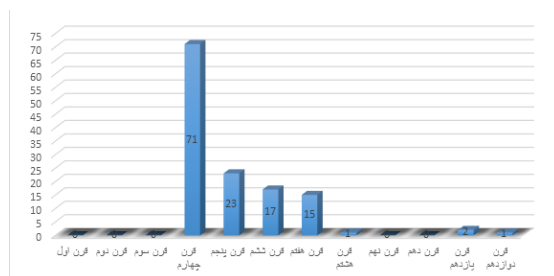
قاریان، حسین؛ جباری، محمدرضا (۱۳۹۴). بررسی انتساب کتاب اثبات الوصیة به مسعودی. *تاریخ اسلام*، ۱۶(۱).

- قمی، شیخ عباس (بی‌تا). *فوائد الرضویة*. بی‌جا: بی‌نا.
- کتبی، محمدبن شاکر (۱۹۷۴م). *فوات الوفيات*. تحقیق: احسان عباس. بیروت: دار صادر.
- کحاله، عمر بن رضا (بی‌تا). *معجم المؤلفین*. بیروت: دار الإحياء التراث العربی.
- کشی، محمدبن عمر (۱۴۰۹ق). *رجال الکشی*. محقق: محمدحسن طوسی و حسن مصطفوی. مشهد: مؤسسه نشر دانشگاه مشهد.
- کلبرگ، اتان (۱۳۷۱). *کتابخانه سیدبن طاووس*. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷ق). *الکافی*. محقق و مصحح: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). *بحار الأنوار*. بیروت: دار احياء التراث العربی، چاپ سوم.
- محقق کرکی، علی بن حسین بن عبدالعالی (۱۴۰۹ق). *طریق استنباط الأحکام*. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- مسعودی، علی بن الحسین (۱۳۸۴). *إثبات الوصیة*. قم: انصاریان.
- مسعودی، محمد (۱۳۸۸). *بازشناسی مصادر کتاب الغیبة طوسی*. انتظار، شماره ۲۸.
- مفید، محمدبن محمد (۱۴۱۳ق). *الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد*. قم: کنگره شیخ مفید.
- مفید، محمدبن محمد (۱۴۱۴ق). *تصحیح الاعتقادات الإمامیة*. مصحح: حسین درگاهی. قم: کنگره شیخ مفید.
- منتخب‌الدین رازی، علی بن عبدالله (۱۳۶۶). *فهرست منتجب‌الدین*. قم: کتابخانه عمومی آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی.
- مهدوی دامغانی، محمود (۱۳۵۳). *ابوالحسن علی بن حسین مسعودی و برخی از آثار او*. مطالعات اسلامی، شماره ۱۲.
- نجاشی، احمدبن علی (۱۳۶۵). *رجال النجاشی*. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- نوبختی، حسن بن موسی (۱۳۵۵ق). *فرق الشیعة*. تحقیق: محمدصادق آل بحر العلوم.
- Freiman, Y. (2001). al-Husayn ibn hamdan al-khasibi, A historical biography of the founder of the Nusayri-Alawite sect. *Studia Islamica*, no. 93, p. 91-112.

پیوست

(۱) جدول منابع نامه‌های امام عسکری (ع)

ردیف	نام کتاب	مؤلف	تعداد نامه
۱	الکافی	کلینی (م. ۳۲۹)	۴۳
۲	رجال الکشی	کشی (م. نیمه اول ۴)	۱۰
۳	هدایة الکبری	خصیبی (م. ۳۴۶)	۱
۴	اثبات الوصیة	مسعودی، (۳۴۵-۳۴۶)	۷
۵	من لایحضره الفقیه	صدوق (م. ۳۸۱)	۴
۶	الامالی	صدوق (م. ۳۸۱)	۱
۷	کمال الدین	صدوق (م. ۳۸۱)	۳
۸	فضائل الاشرع الثلاثة	صدوق (م. ۳۸۱)	۱
۹	تحف العقول	ابن شعبه حرّانی (م. ق ۴)	۱
۱۰	دلائل الامامة	منسوب به طبری (ق ۴)	۱
۱۱	رجال نجاشی	نجاشی (م. ۴۵۰)	۲
۱۲	تهذیب الاحکام	طوسی (۴۶۰)	۲۰
۱۳	مصباح المتهجد	طوسی (۴۶۰)	۱
۱۴	الغیبة	طوسی (۴۶۰)	۳
۱۵	مکارم الاخلاق	طبرسی (م. ۵۴۸)	۱
۱۶	الخرائج والجرائج	راوندی (م. ۵۷۳)	۷
۱۷	المناقب	ابن شهر آشوب (م. ۵۸۸)	۹
۱۸	جمال الاسبوع	ابن طاووس (م. ۶۶۴)	۱
۱۹	اقبال الاعمال	ابن طاووس (م. ۶۶۴)	۱
۲۰	کشف الغمة	اربلی (م. ۶۹۲)	۱۳
۲۱	ذکری	شهید اول (م. ۷۸۶)	۱
۲۲	بحار الانوار	مجلسی (م. ۱۱۱۰)	۲
۲۳	مدینة المعاجز	سید هاشم بحرانی (م. ۱۱۰۷)	۱

(۳) نمودار ۲- توزیع نامه‌ها در منابع

